

van Hall, Willem II, Thorbecke en Adrien van Bevervoorde allen, occasioneel of doorlopend, onderbrengt onder het liberale dak. Daar is het voor velen van hen maar onwennig wonen, zoals voor Van den Bosch, die in 1829 neerschreef, dat 'de bloei onzer steden en de grootheid van ons nationaal inkomen eigenlijk representeren de som, op de verdiensten van de arbeiders ingehouden'. Wat is dit anders dan een vroege formulering van Marx' meerwaarde-theorie? En hiermee stond de graaf minder alleen dan wij denken. Het zegt genoeg, dat De Bosch Kemper deze uitspraak met instemming aanhaalde ²⁶⁾, zoals later Quack het zou doen. Beide hoogleraren in wat toen nog niet anders dan staathuishoudkunde heette waren, ofschoon zij zich zelf bij herhaling als liberaal aandienenden, uitgesproken nonconformisten in de academische intelligentsia. Tegenover de orthodoxe *laisser faire*-economie, star verdedigd door de Leidse hoogleraar Vissering, in wiens oog er 'geen krachtiger en heilzamer prikkel' tot welvaart bestond dan 'die van het eigenbelang', hield De Bosch Kemper staande, dat 'de prikkel van het eigenbelang de dwang van de honger' tot correlaat had en daardoor 'een nieuw stelsel van slavernij in het leven riep'. Zijn leerling H. P. G. Quack, noemde het straks 'de grootste fout van de Franse Revolutie, dat zij bij het absoluut breken der bedrijfs-ordering der maatschappij' aan elk individu 'de vrijheid verschafte om onbegrensde rijkdom te verwerven'. Volgens hem leidde dit tot 'de financiële feodaliteit, de machtigste onderdrukking, die ooit ter wereld bestaan heeft' ²⁷⁾.

Quack, wiens eigen welslagen op sleutelposten in deze plutocratische staatsorde wat onverkwikkelijk contrasteert met de theorieën, die hij nooit moe werd te verkondigen, kan op liberale jongeren niet zonder invloed gebleven zijn. Toen Thorbecke nog in 1869 – ik zou zeggen: met een volharding, een betere zaak waardig – het de eerste wet, waarnaar de staat te leven had, noemde 'zich te onthouden van hetgeen zijn roeping als rechtsvereniging' te buiten ging, vond hij daarbij niet langer *de* liberalen tot beamen bereid, zeker niet de fabrikant S. van Houten, die helemaal niet meer aannam, dat alle sociale bemoeienis aan het particulier initiatief kon worden overgelaten. Tussen 1860 en 1870 evolueerden allerlei jongere liberalen naar dit inzicht. Natuurlijk handhaafden zich palstaanders voor een onverdond *laisser-faire*, niet alleen bij de liberalen, maar even goed, misschien méér nog, bij katholieken